

İslâm Eğitim Tarihinde Müesseseleşme

Şakir GÖZÜTOK

Abstract

This article includes the establishment period of general Muslim educational institutions from the beginning of hijri century (7th A.D.). As it is known, mosques were the main educational institutions in Islamic world till the latter part of 5th century (hijri), and after this time they are gradually replaced by the madrasahs. In the less than a hundred and fifty years after the establishment of the first madrasah in Khurasan, they spread all over the Islamic world and constituted the most widespread educational system of this period. In fact, they were not the only institutions in Islamic educational system. Meanwhile other remarkable Islamic educational institutions, e.g. kuttabs, which were also known in the pre-Islamic Arabia, Dar al-Qurans, Dar al-Hadiths, Khanaqahs, Ribats and Zawiyays were also established or developed. And all of them provided accommodation facilities and salaries for professors, sheiks and students though some special financial arrangements. With these entire institutions Islamic social, cultural and educational milieu is created.

Key words: Education, Intitution, Madrasah, Kuttab, Dar al-Qur'an, Dar al-Hadiths.

Her medeniyetin kendisini sürekli besleyen ve ayakta tutan çeşitli dinamikleri vardır. Bunların başında, bilgiyi üreten, geliştiren ve topluma mal eden eğitim kurumları gelmektedir. Bu çalışmamızda, İslam Medeniyetinin temel taşları mesabesinde olan eğitim kurumlarının ortaya çıkışı ve yapılanmasını ele almaya çalışacağız. İslam Dünyasında ortaya çıkan eğitim kurumlarının en önemlisi olan medreselerin, ilk kez Nizamiyye Medresesi ile ortaya çıktıkları şeklindeki genel kabulün aksine, medreselerin Nizamiyye Medresesi'nden yaklaşık yüz elli yıl önce var olduklarını da yine çalışmada ortaya koymaya çalışacağız. Bu makale, genel olarak İslam Eğitim Kurumları hakkında genel bir bilgiyi sunmayı hedeflemektedir.

Bir medeniyete ait kurumlar, medeniyetinden bünyesinden neşet ettikleri gibi başka medeniyetlerden de ödünç alınmış olabilirler. İslam dünyası da kendine özgü bir medeniyet inşasına çalışırken yakın coğrafyadaki diğer kültürlerle de temasları olmuş ve karşılıklı etkileşimde bulunmuştur.

İslam'ın ortaya çıktığı coğrafyada ve yakın bölgelerde zaman zaman düşüncelerin ve bilgilerin sınır ötesine taşındığına şahit olmaktadır. Bu aktarım çoğu kez, kurumların şekil (formel) olarak taklit edilip aktarımından çok, eğitim açısından bir kültür naklini ifade etmektedir. İlk ve orta çağda bu açıdan birkaç "öğretim aktarımı" olarak ifade edebileceğimiz ve genelde tercüme faaliyetlerin beslediği kültürlerin transferi gerçekleşmiştir. Bunlardan biri Atina'dan İran'a ve İran'da Harran'a doğru meydana gelmiştir. Bir başka öğretim aktarımı ise, İskenderiye'den VII. Ve VIII. Asrın Suriye manastırlarına doğru olmuştur. Üçüncü bir hareket de Süryani kültürden Arap kültürüne, yani İskenderiye'den Bağdat'a doğru gerçekleşmiştir. Bu hareketler bütün orta çağı meşgul etmiştir.¹

Şimdi bu öğretim aktarımının İslam Dünyası'ndaki cephesini oluşturan eğitim kurumlarını tanımaya çalışabiliriz. Çünkü bu kurumlardan bazıları İslam dünyasının fikir gelişiminde önemli katkıları olan eğitim kurumlarıdır.

I. İslam Öncesinde Mevcut Olan Eğitim Kurumları

A. Yakın Coğrafyadaki Eğitim Kurumları

Hicaz Bölgesine yakın coğrafyada pek çok eğitim kurumuna rastlamak mümkündür. Ancak biz, İslam eğitimine etki etmiş veya Müslüman bilginlerin yetişmesine katkıda bulunmuş olanlara işaret etmekle yetineceğiz. Bunların başında ve belki de en önemlisi İskenderiye Okuludur.

1. İskenderiye Okulu

İslam Alemine tesirleri açısından öncelikli bir yere sahip yegâne eğitim kurumu hiç şüphesiz İskenderiye Okulu'dur. İskender İmparatorluğu parçalandıktan sonra, Mısır'a hâkim olan Ptolemy (Batlamyus) Soter, İskenderiye'yi başkent yaptı ve burayı Yunan kültürünün ve bilgisinin mer-

1 Alain de Libera, *Ortaçağ Felsefesi*, Çev: Ayşe Meral, Litera Yay., İstanbul, 2005, s. 20, 21.

kezi haline getirdi. Soter, burada eski Atina Okulu'na rakip bir çeşit Helenistik Üniversite olan bir müze kurdu ve ona bir kütüphane ekledi. Burayı kitaplarla zenginleştirip dönemin en büyük kütüphanesi ve öğretim merkezi haline getiren kişi Soter'in halefi Ptolemy Philadelphus (M.Ö. 285-247)'tur.²

Mısır krallığı Roma İmparatorluğunun istilasına uğradığı dönemde bu kütüphane ciddi bir yangın geçirmiş ve harap olmuştur. Kraliçe Cleopatra, yangından sonra kütüphaneyi yeniden kurmaya çalışmış ve Mare Antoine kendisine Bergama kütüphanesini hediye edince, buradaki kitaplarla birlikte eskisi gibi olmasa da İskenderiye Kütüphanesini yeniden canlandırmayı başarmıştır.³

Bir müddet sonra Hıristiyanlığın Mısır'da güçlenmesi ile İskenderiye Okulu yerine adeta dini hüviyete bürünmüş daha çok dini taassuba sahip eserlerin bulunduğu bir kütüphaneye dönüşmüştür. Müslümanlar İskenderiye'yi fethettiklerinde, bu kütüphanede Hıristiyan inancıyla ters düşmeyen ve sadece ilim ve tekniğe ait çok az kitap ile papazların derlemelelerini ihtiva eden eserler kalmıştı.⁴ Yani bu sırada Müslümanlar, eski ihtişamından eser kalmayan bir kütüphaneye karşılaşmışlardı.

Buna mukabil burada Helenistik kültür en parlak dönemlerini yaşamıştır. Zamanla İskenderiyeli düşünürler arasında Aristo'nun düşünceleri kabul edilmeye başlanmış ve altıncı yüzyılda zirveye ulaşmıştır. Aristocuğun yeniden doğuşu üçüncü yüzyılda başlamış ve eski dönem Yunan kültüründeki gelişmelerin Batı'yı etkilemekte başarısız kalmasına karşılık, Yeni Eflatuncular tarafından temsil edilen yeni dönem Yunan düşüncesi, yeni Latin Hıristiyan kültürü üzerinde doğrudan bir etki meydana getirmiştir.⁵ Özellikle İslam Tasavvufu üzerinde de etkili olan Yeni Eflatuncu düşüncelere kaynaklık eden bu okulun İslam dünyası ile doğrudan bağlantısının izlerini ilk olarak Ebu Zekeriya Yahya b. Adî (öl.564/975)de görmekteyiz.⁶ İskenderiye Okulu'nun İslam dünyasına tesiri, kurumların oluşturması bakımından dolaylı olmuştur.

2 De Lacy O'leary, *How Grek Science Passed to The Arabs*, Assyrian International News Agency Boks Online, p. 16, 17.

3 Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, Vakıf Matbaası, İstanbul, 1935, s. 40, 41.

4 Ülken, a.g.e., s. 42

5 Christopher Dawson, *Batının Oluşumu*, Çev: Dinç Tayanç, Dergah Yay., İstanbul, 1976, s. 82, 83.

6 Ebu Zekeriya Yahya b. Adî, Farabî'nin en değerli talebesidir. Üstadından sonra en önemli Hıristiyan Arap filozofu olarak bilinir. Bkz: Ülken, a.g.e., s. 118 ve 120.

2. Atina Okulu

Kuruluşu çok eski dönemlere kadar giden bu okulun da İslam dünyasına tesiri dolaylıdır. Bu okul Yeni Eflatunculuğun merkezi durumunda idi ve gizli bir pagan anlayışını da taşıyordu.⁷ Buradaki anlayış, çoğu zaman Aristo ile Platon ve Aristo ile Pitolomeyi bağdaştırmayı amaçlamıştır. Bu sebeple çok defa bütün çabalar, yeni ve özgün buluşları gerçekleştirmek değil, eski üstatlarının çalışmaları üzerine yeni incelemeler ve yorumlara yöneliktir. Bundan dolayı Atina Okulunda dersler, özellikle Öklit ve Nicomachus, Pitolome ve Gerinos, Aristo ve Platon'un eserleri esas alınarak verilmekteydi.⁸

İmparator Justinianos zamanına kadar sönük bir şekilde faaliyetlerini sürdüren bu okul, Hıristiyanlık taassubunun baskısı ile kapatılmış ve burada ders veren filozoflar bir müddet İran'a sığınmışlar ve orada Cündişapur Okulu'nun kurulmasına öncülük etmişlerdir. Nuşirevan'ın Bizanslıları yenmesi üzerine antlaşma gereği söz konusu filozoflar tekrar Atina'ya dönmüşlerse de eski faaliyetlerini devam ettirememişlerdir.⁹

Atina Okulu'nun, Cündişapur Okulu'nun açılmasına vesile olması ve Cündişapur Okulu'nun da İslam dünyasında özellikle tıp alanında açılacak okullara örneklik teşkil etmesi ve burada öğretimde bulunan hocalarının yaptıkları tercüme faaliyetleriyle İslam kültürüne katkıda bulunmalarından dolayı bizim için önem arz etmektedir.

3. Antakya Okulu

İlk defa Antakya'da 270 yıllarında Malchion tarafından kurulmuştur. Çok açık bir şekilde İskenderiye Okulu'nun bir taklidi olarak kurulmuş ve ona rakip olmaya çalışmıştır.¹⁰

İskenderiye'de bulunan meşhur okulun çeşitli sebeplerle zayıflamasından sonra burada bulunan hocalar kitaplarıyla birlikte Ömer bin Abdulaziz (717-720) zamanında Antakya Okulu'na gelmişlerdir. Yaklaşık 130 veya 140 yıl Antakya'da devam eden öğretim daha sonra Harran'a intikal etmiştir.¹¹ Hocaların kitaplarıyla birlikte bu seyahatini "Ta'lim Meclis"-

7 O'leray, a.g.e., s. 22.

8 Dawson, a.g.e., s. 82.

9 Ülken, a.g.e., s. 42.

10 De Lacy O'leary, *İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, Çev: Yaşar Kutluay, Hüseyin Yurdaydın, Pınar Yay., İstanbul, 2003, s. 37.

11 Ali Sami en-Neşşar, *İslamda Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, İnsan Yay., İstanbul, 1999, c. 1, s. 144.

nin seyahati olarak nitelendiren Tarihçi Mes'udî, Harran'a geçişin Mütevekkil (847-861) zamanında olduğunu ve Mu'tazid (892-901) döneminde buradan da Bağdat'a taşındığını ifade etmektedir.¹²

Konu ile ilgili bize intikal eden ve Farabi'den aktarılan bir başka bilgi şöyledir: Öğretim İslam'dan sonra İskenderiye'den Antakya'ya intikal etti ve burada bir tek öğretmen kalıncaya kadar uzun süre devam etti. Buradan mezun olan iki kişinin beraberinde birçok kitap bulunmaktaydı. Bunların birisi Harranlı diğeri ise Mervliydi. Mervli olanın yanında da iki kişi eğitim gördü. Bunlar İbrahim el-Mervezî ve Yuhanna b. Haylan idi. Harranlılardan ise İsrail el-Askaf ile Kuveyrî eğitim gördüler. Bunların ikisi de bilahare Bağdat'a geçtiler. İsrail el-Askaf din işleri ile, Kuveyrî ise öğretimle meşgul oldu. Yuhanna b. Haylan da mensup olduğu dinin işleri ile uğraştı. Bağdat'a gidip orada ikamet eden İbrahim el-Mervezî, Metta ibn Yunan'dan mantık öğrendi. Farabi de Yuhanna b. Haylan'dan ilim öğrendiğini ifade etmektedir.¹³

Bu olayın 719 yıllarında gerçekleştiği ifade edilmektedir.¹⁴ Bu göç işlemini burada da durmamış, önce Musul'a ve yarım asır kadar bir süre sonra Başşehir Bağdat'a taşınmıştır. Aslında Antakya Okulu'nun bu hicreti, öğretmenlerin ve onlarla beraber geniş kütüphanenin bir kısmının da hicretidir. Bu öğretmenlerin intikali, Bağdat'taki fikir hayatına çeşitli katkıları ve burada felsefeye ilgi duyan bir tabakanın oluşmasına vesile olmuşlardır.¹⁵

4. Harran Okulu

Bilindiği gibi roma İmparatoru Justinian, hocalarının dinsizlik adına eğitim yaptıkları gerekçesi ile Atina Okulunu kapatmıştı. Bu zaman zaman karşılaşılan bir durumdur. Nitekim daha önce 482 yılında İmparator Zeno da Urfa Okulu'nu kapatmıştır.¹⁶ Rivayetlere göre, 529 yılında Roma İmparatoru Justinian Atina'daki Neoplatonist anlayışına sahip okulu ka-

12 Mes'udî, *et-Tenbih ve'l-İşraf*, Daru't-Turas, Beyrut, Ts., s. 105.

13 Max Meyerhof, *"Mine'l-İskenderiyye ile'l-Bağdat"*, Arapçaya Terc: Abdurrahman Bedevî, et-Turasu'l-Yunanî fi Hadaratî'l-İslamiyye, Daru'l-Kalem, 4. Bsk., Beyrut, 1980, s. 61, 62.

14 Ülken, a.g.e., s. 92.

15 W. Montgomery Watt, *İslami Tetkikler İslam Felsefesi ve Kelamı*, Terc: Süleyman Ateş, A.Ü.İ.F. Yay., Ankara, 1968, s. 49.

16 De Lacy O'leary, *How Greek Science Passed to The Arabs*, Routledge, First Published, London, 1948, s. 57.

pattığında burada toplam yedi filozof aktif görevde bulunuyordu.¹⁷ Bu filozoflar, okulları kapatıldıktan sonra Pers hükümdarı I. Hüsrev tarafından kabul gördüler, söz konusu filozofları Cündişapur kentine yerleştiren hükümdarın bizzat kendisi de bunlardan felsefe dersleri aldığı nakledilmiştir.¹⁸

Daha sonra Bizanslılar ile 532 yılında antlaşma yapılması üzerine İran Hükümdarına sığınan filozoflar geri gönderilmişlerdir. Bu filozoflardan Simplicius, Perslerin sınırına yakın olan Harran'a yerleşti.¹⁹ Tarihçi Agathias'a²⁰ göre, İskenderiye'deki rakibi John Philoponus ile eskiden girdiği şiddetli bir polemiki devam ettiren Simplicius, geri dönmeyip burada Neoplatonist bir anlayışa sahip olan Harran Okulu'nu kurdu ve ömrünün geriye kalan kısmını Harran'da geçirdi.²¹ Dolayısıyla şimdiye kadar ne zaman kurulduğu meçhul olan Harran Okulu'nun 532 yılı veya sonrasında filozof Simplicius tarafından kurulduğu açığa çıkmış olmaktadır.²² Dolayısıyla bu bilgiler, aynı zamanda paganist bir toplum olan Harran yöresinde neden paganist anlayışa sahip değil de, Neoplatonik ve Hermetik anlayışa sahip bir okulun bulunduğu da açıklamaktadır.

Bu okulun önceleri resmi görevleri olmayan bir grup tarafından kurulduğu sanılmaktadır. Okul, her ne kadar Nusaybin ve Antakya Okulu gibi resmi olmasa da, bu grubun içinden bazı kişilerin gayretleriyle iyice gelişerek tanınmaya başlayan bir akademi halini almıştır. Harran Okulu, belki de 363 yılında kapanan Nusaybin Okulu'nun bir devamı olarak da düşünülebilir.²³

İskenderiye'de bulunan meşhur okulun çeşitli sebeplerle zayıflamasından sonra burada bulunan hocalar kitaplarıyla birlikte Ömer bin Abdulaziz (717-720) zamanında Antakya Okulu'na geldikleri ve yaklaşık 130 veya 140 yıl Antakya'da devam eden öğretim daha sonra Harran'a

17 Averil Cameron, *The Mediterranean World in Late Antiquity AD 395-600*, Routledge, 1993, p. 134.

18 M. Mahfuz Söylemez, *Bilimin Yitik Şehri Cündişapur*, Araştırma Yay., Ankara, 2003, s. 78.

19 John Marenbon, *History of Philosophy: Medieval Philosophy, Volum 3*, Routledge, 1998, p. 25.

20 Agathias Scholasticus (536- 582/594), İmparator Justinian döneminde yaşamış ve daha sonra "On The Reign of Justinian" adlı 5 ciltlik bir eserde söz konusu dönemi kaleme almıştır.

21 Cameron, a.g.e., s. 134.

22 J.A.S. Evans, *Age of Justinian: The Circumstances of Imperial Power*, Routledge, 2000, p. 70.

23 O'leary, *Greek Science*, s. 37.

intikal ettiğini yukarıda ifade etmiştik. İskenderiye Okulu'na paralel olan bu okul, Sabîfler denilen ve yıldızlara ibadeti esas alan fırkaya ait Pagan bir okul olmasına karşılık, Yunan felsefesine dayanan yanı da vardı.²⁴

Daha önce sözünü ettiğimiz ve Hermetik anlayışa sahip "Tâlim Mec-lisi"nin Harran Okulu'na nakledilmesi ve burada yaklaşık elli yıl kalmasıyla, İslam kültüründeki Hermetik anlayışının yerleşmesine kaynaklık etmek suretiyle İslam dünyasına tesirlerini fark etmekteyiz.²⁵

Bu okulun yetiştirdiği en mümtaz şahsiyetlerden biri, Yunanca, Sür-yanice, Arapça bilen ve sadık kaldığı paganizm ayin ve inançlarında oldu-ğu kadar mantık, matematik, astronomi ve tıp alanlarında bir çok eserler vermiş olan Sabit b. Kurra (öl.289/902)'dir.²⁶ Bu zat, bir müddet sonra Bağdat'a gelmiş ve burada çalışmalarına devam etmiştir. Harran, kültürel ve eğitim açısından zayıflama dönemine girdiği bir esnada Müslümanlar tarafından fethedilmiştir. Harran, Müslümanların hâkimiyetine girdikten sonra tam bir ilim merkezi hüviyetine yeniden bürünmüştür. Geleneksel Harran dinine bağlı olan veya bu gelenekten gelen Harranlı bilim adamı ve düşünürler dışında, burada bir çok Müslüman âlim de yetişmiştir. Ast-ronomi çalışmalarıyla tanınan ünlü Battanî, Ebu Katade, İbn Hemdan ve benzeri Harranlı Müslüman bilim adamları arasında şüphesiz en önemli- si, çeşitli alanlarda beş yüzden fazla eser yazdığı rivayet edilen ünlü İsl- lam âlimi Takyyüddin Ahmed ibn Teymiyye'dir (1263-1328).²⁷

Harran Okulu'nun İslam düşünce dünyasında etkileri düşünüldüğün- den daha fazla olmuştur. Özellikle yapılan tercümelemler vasıtasıyla pek çok düşünürün Hermetik ve Neoplatonik düşüncelerden etkilendiği bilinmek- tedir. Bu anlayışın en köklü temsilcisi olan okullar, yukarıda da ifade edil- diği gibi İskenderiye Okulu ile Harran Okulu'dur. Söz konusu etkiler özel- likle İbn Sina'nın "Salaman ve Absal"ında, İbn Tufeyl'in "Hay bin Yakzan- "ında, Sühreverdî'nin "el-Gurbetu'l-Garbiyye"sinde ve diğer felsefeci İsl- lam Süfilerinin eserlerinde rahatlıkla görülmektedir. Yeni yapılan araştı- rmalar, Hermesçi felsefi grupların ilk kurucusunun Ammonius Sakkas ol- duğunu ortaya koymuştur. Sakkas, İskenderiye Okulu'nun ilk filozofla- rındandır.²⁸

24 Watt, a.g.e., s. 49, 50.

25 Cabirî, a.g.e., s. 228.

26 O'leary, *İslam Düşüncesi*, s. 117.

27 Gündüz, a.g.e., s. 44.

28 En-Neşşar, a.g.e., s. 235.

Bilindiği üzere 1262 yılında Moğol istilası ile şehir çok kötü bir şekilde tahrip edilmiş ve bundan sonra Harran bir daha eski önemine bir türlü kavuşamamıştır.

5. Cündişapur Okulu

Sasani Hükümdarı I. Şapur'un 260 yılında Roma İmparator'u Valerian'ı yenerek esir alması sonucunda, Huzistan bölgesinde Cündişapur adında bir şehir kurmuştur. Buraya eğitilmiş ve çeşitli konularda mahir pek çok sanatkâr da yerleştirilmiştir.²⁹ II. Şapur'un bu şehri genişletmesi esnasında birçok tıp okulunun da içinde yer aldığı büyükçe bir yapı kompleksi kurulmuş, başta İran olmak üzere, Roma, Yunan, Suriye; Arap ve Hindistan'dan binlerce öğrencinin eğitim görmek için buraya geldiği ve kısa sürede öğrenim görenlerin sayısının 5.000'i bulunduğu ve tıp alanında büyük şöhret kazandığı kaydedilmektedir.³⁰

529 yılında Atina Okulu'nun kapatılmasıyla İran İmparatoru Nuşirevan'a iltica eden Damaskios ve arkadaşları, burada iki yıl kaldıktan sonra geri dönmüşlerdir.³¹ Her ne kadar İran'da kurulmuş olsa bile bu okul, Araplara coğrafi açıdan yakın olması hasebiyle Resulullah (s.a.v.)'in çağdaşı Haris b. Katade de buraya gelerek tıp eğitimi almıştır.³² Buradaki okul, Süryani düşünürlerinin geleneklerini ve 6. yüzyıldaki bilimin varisi olmuş, gerek ilimde ve gerekse dini çalışmalarının merkezi olmak bakımından önemini devam ettirmiştir. Müslüman âlimler, hem Aristo mantığı ve hem de tıp alanındaki bilgilerini hep buradan almışlardır.³³

Hicri 17 (638) yılında Hz. Ömer döneminde fethedilen Cündişapur Okulu, Müslümanların hâkimiyeti altında da aynı faaliyetlerini devam ettirmiş, ancak Bağdat'ın ilim merkezi olmasından sonra eski önemini kaybetmeye başlamıştır.

B. Hicaz Bölgesindeki Eğitim Kurumları

Cahiliye dönemi olarak ifade edilen İslam öncesi Arap toplum geleneği ve yaşantısı içerisinde yer alan bir kaç eğitim kurumu mevcuttu. Bunla-

29 O'leary, *Greek Science*, p. 13.

30 Mahfuz Söylemez, *Bilimin Yitik Şehri Cündişapur*, Araştırma Yay., Ankara, 2003, s. 76.

31 Abdulhak Adnan Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, Remzi Ktb., İstanbul, 1944, c.1, s. 78.

32 Seyyid Hüseyin Nasr, *İslam'da Bilim ve Medeniyet*, Çev: Nabi Avcı, Kasım Turhan, Ahmet Ünal, İnsan Yay., İstanbul, 1991, s. 199.

33 Dawson, a.g.e., s. 178.

rın başında, diğer toplumlarda da rastlanan ve çocukların eğitim ve öğretiminin yapıldığı bir nevi mahalle mektepleri olan “Küttab”lardı. Küttablar, Arap yazısının yanında basit matematik hesapların da öğretildiği ve çoğunlukla bir odadan müteşekkil küçük kurumlardı.³⁴ Bunların çok yaygın bir şekilde bulunduğunu söyleyebilecek durumda değiliz. Ancak Arap kültürünün yoğun yaşandığı merkezlerde bulunduğu dair kayıtlara rastlamak mümkündür.³⁵ Zira kitabi bir dine mensup olmayan Araplar, kitap ve yazı ile fazla ilgili değillerdi. Arap kültürünün yazıdan çok sözlü bir gelenekle aktarıldığı hatırlanırsa, bunun gayet tabii bir durum olduğu fark edilebilir.

Kültürün taşıyıcıları daha çok şiir ve hitabet olduğundan, dilin iyi kullanılması ayrı bir önem arz ederdi. Bu sebeple güzel Arapça konuşan Bedevi Arap kabilelerinin yanlarında kalıp fasih Arapça öğrenmek neredeyse bir gelenek halini almıştı. Bundan dolayı Bedevilerin yaşadığı yer olan çöl (badiye), bazı eğitimciler tarafından bir eğitim kurumu olarak ele alınır.³⁶ Çöl, bu özelliğini İslam’dan sonra da devam ettirmiş, Emevi Sultanlarından Muaviye ve Abdülmelik hariç hemen hemen bütün veliahtlar buralarda dil öğrenmek için bulunmuşlardır. Bu yüzden badiye, genellikle “emirler mektebi” olarak anıla gelmiştir.³⁷

Arap kültürünün bir diğer taşıyıcı unsuru, çoğunlukla şairlere ait olan evlerdir. Şairlerin şiirlerini ve sohbetlerini dinlemek için halkın rağbet gösterdiği bu evlerden, Benu Zurare kabilesinin devam ettiği Abdullah b. Darim oğullarından Temim’in evi, Benu Feraze’den Kays’ın evi ve Benu Şeyban’dan Bekr b. Vail’in evini sayabiliriz. Her evin kültür ve geleneksel bilgiyi yeni nesillere aktarmak gibi bir işlev gördüğü bilinse bile, bazı evlerin özellikle eğitim konusunda daha çok isim yaptığını söylemek mümkündür. Cahiliye döneminde meşhur olan bir diğer ev, önemli bir şair olan Ebu Sulmâ’nın evidir.³⁸

Arapların siyasi ve sosyal yaşantılarında hayati bir rol oynayan ve Mekke’de bulunan Daru’n-Nedve’nin yalnızca kölelerin eğitimine tahsis

34 Ahmet Çelebi, *İslamda Eğitim Öğretim Tarihi*, Terc: Ali Yardım, Damla Yay., İstanbul, 1983, s. 33.

35 Amr b. Abese es-Sülemî, kavminin ilâhlarından yüz çevirip Teyma ehlerinden bir Küttab öğrencisine durumunu anlattığına dair rivayet için bkz. Muhammed İbni Sa’d, *Tabakâtü’l-Kübra*, Daru Sadr, Beyrut, Ts., c. 4, s. 217.

36 Çelebi, a.g.e., s. 93; Muhammed Atiyye el-Ebraşi, *et-Terbiyyetu’l-İslamiyye ve Felasifetüha*, 3. Bsk., Mısır, 1975, s. 107.

37 H. Lammens, *İslam Ansiklopedisi*, “Badiye” maddesi, M.E.Bsm. İstanbul, 1949.

38 Mustafa Sadık er-Rafî’î, *Tarihu’l-Adabi’l-Arab*, Daru’l-Kitabi’l-Arabî, 4. Bsk., Beyrut, 1974, c. 3, s. 33.

edildiğini Ezrakî'den öğreniyoruz.³⁹ Ancak bu kurumun eğitim açısından İslam eğitim kurumlarına her hangi bir etki yaptığına şahit olamıyoruz.

Bunun dışında yılın belli günlerinde Araplar bir araya gelerek panayrlar düzenlerlerdi. Bu panayrlar, toplumun ekonomik ve sosyal yapısına pek çok katkıları olduğu gibi dilin öğrenilmesi ve geliştirilmesi açısından adeta bir eğitim kurumu gibi işlev görürlerdi. Senenin belli günlerinde çeşitli bölgelerden insanlar, bu panayrlarda bir araya gelir ve birinden diğerine intikal ederlerdi. Haram aylarda ise Mekke'deki meşhur Ukkaz panayrında buluşurlardı.⁴⁰ El-Muşakkar, Micenne, Zu'l-Mecaz gibi değişik panayrların içinde en önemlisi Ukkaz Panayrını idi. Bu panayr, Arapların İslam'dan önceki dönemlerde Nahle ile Taif arasındaki sahrada kurdukları bir belagat sergisi idi. Burada en görkemli hitabeler, kasideler ve şiirler okunurdu. Tarihçiler, Ukkaz panayrının meşhur fil vakasından on beş yıl sonra⁴¹ takriben 540 yılında kurulduğunu ve İslam'dan sonraki dönemlerde de varlığını 129/746 yılına kadar devam ettirdiğini belirtirler.⁴²

Arapların dillerine verdikleri önem ve bağlılığı ve Ukkaz panayrının Arap dilinin geliştirilmesi açısından yüklendiği fonksiyonu, bu panayra katılan yabancılara dillerini bozacakları endişesinden dolayı üç günden fazla kalma izni vermemelerinden⁴³ açıkça anlamak mümkündür. Diğer panayrlarıyla birlikte özellikle Ukkaz Panayrının eğitime olan katkısından dolayı, bazı Avrupalı araştırmacılar, bu panayrını Fransız Akademilerine benzetmişlerdir.⁴⁴

II. İslamî Eğitim Kurumlarının Ortaya Çıkışı

İslam dini nazil olduğu zaman, birkaç eğitim kurumunu geleneksel kurumlar olarak devralmıştır. Bunlardan bazılarının yapısını değiştirmese de, işlevlerini yeniden tanzim etmiştir. Bu kurumların İslam'a has bilgilerin aktarıldığı birer eğitim kurumu olarak değiştiklerini görüyoruz.

39 Ebu'l-Velid Muhammed el-Ezrakî, *Kâbe ve Mekke Tarihi*, Terc: Y. Vehbi Yavuz, Feyiz Yay., İstanbul, 1974, s. 365.

40 Corci Zeydan, *Tarihu Adabi'l-Lugati'l-Arabî*, Daru'l-Hilal, Kahire, Ts., s. 182.

41 Muhammed Halife, *el-Edeb ve'n-Nusus fi'l-Asri'l-Cahili ve Sadri'l-İslam*, Daru'l-Kutub, Kahire, 1989, s. 28.

42 Muhammed Fehmi Müderriszade, *Tarih-i Edebiyat-ı Arabiyye*, Matbaa-i Amire, İstanbul, h.1332, s. 93.

43 Muhammed Fehmi, a.g.e., s. 5.

44 Hana el-Fahuri, *el-Cami' fi Tarihi'l-Adabi'l-Arabî*, Daru'l-Ceyl, 1. Bsk., 1986, s. 95; 96.

Mevcut eğitim kurumlarının İslam dininin ilim, eğitim ve öğretime verdiği değere paralel olarak ihtiyaçlara cevap vermemesi karşısında, yeni eğitim kurumları ihdas edilmiştir. Bu kurumlara kısaca tanıtmak istiyoruz.

A. Geleneksel Eğitim Kurumları

Cahiliye döneminde mevcut olan eğitim kurumlarından bazıları, İslam'ın hâkim olduğu dönemlerde de varlıklarını devam ettirmişlerdir. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

1. Küttablar

Eğitim kurumlarından en önemlileri şüphesiz daima kendilerine ihtiyaç duyulan Küttablardır. Eskiden miras alınan bu kurumlar, varlıklarını İslam dünyasında uzun bir süre devam ettirmişlerdir. Arap yarımadasının değişik yerlerinde var olan küttabların, daha çok kültür merkezlerinde buldukları görülmektedir. Resulullah (s.a.v.) döneminde Medine'de genelde sahabe olmayanlara nispet edilen yaklaşık altı adet küttabın faaliyet gösterdiğini artık bilmekteyiz.⁴⁵ Keza Tabî'nin meşhur simalarından biri olan Ata b. Ebi Rebbah (d.27/114)'in Mekke'de küttab dediğimiz mahalle mekteplerin birinde öğretmen olarak görev yaptığını da öğrenmiş bulunuyoruz.⁴⁶ Gıyas b. Ebi Şebib: "Biz gençler, Keyrevan'da küttâbta oturuyorken Resulullah (s.a.v.)'ın arkadaşı Süfyan b. Vehb (ki kendisi Mısır ehlinden sayılırdı), bize uğradı ve selam verdi, başında sarık vardı, arkaya doğru sarığını sarkıtmıştı."⁴⁷ diye rivayet etmektedir. Bu ifadelerden, küttabların çok geçmeden Sahabelerin döneminde Kayrevan'a kadar yayıldıkları fark edilmektedir.

Kettanî, "Sahabe (döneminde ve), Ömer'in hilafetinden önce bir kimse çocuğuna ve küçük kardeşine, büyükler de büyüklere öğretirdi. Fetihlerden sonra çocukların sayısı artınca Hz. Ömer küttâbların yapılmasını emretti"⁴⁸ şeklindeki rivayetinden, bu okulların Hz. Ömer döneminde açıldığı anlaşılıyorsa da, doğru değildir. Muhtemelen Kettanî, Hz. Ömer

45 Şakir Gözütok, *İlk Dönem İslam Eğitim Tarihi*, Fecr Yay., Ankara, 2002, s. 145 vd.

46 İbn Hacer el-Askalanî *et-Tehzibu't-Tehzib*, Daru İhyâit-Turasi'l-Arabî, 2. Bsk., Beyrut, 1993, c. 7, s. 181, 182.

47 İbn Abdilberr, Ebu Ömer b. Yusuf en-Nemerî, *el-İsti'ab fi Ma'rifeti'l-Ashab*, Tah: Ali Muhammed el-Becavî, Daru'l-Cebel, 1. Bsk., Beyrut, 1992, c. 2, s. 631.

48 Muhammed Abdilhayy b. Abdilkebir el-Kettanî, *Nizamu'l-Hukumati'n-Nebeviyye et-Teratibu'l-İdariyye*, Daru'l-Kutubi'l-Arabî, Beyrut, Ts., c. 2, s. 293.

döneminden itibaren bu okullarda dini bilgilerin de verildiğini ifade etmek istemiştir. Zira Hz. Ömer'in zamanından itibaren bu okullarda dini bilgilerin verildiği bilinen bir konudur. O zamana kadar, buralarda okuma yazma ve basit hesaplar öğretilirdi. Söz gelimi Dehhak b. Mezahim el-Hilâlî (öl.102/720), çocuklara küttapta matematik dersi verenlerden biridir.⁴⁹

Bu okullar bazen bir ev veya bir odadan oluşurdu. Umare b. Hamza'nın evi (Resulullah (s.a.v.)'in azatlı kölesi Ebu Usame'nin oğludur), haptiplerin (bulağa) ve önde gelen kimselerin devam ettikleri bir küttaptı.⁵⁰ Küttablarda hür ve köleler birlikte eğitim görürlerdi, bu da İslam'ın getirdiği bir fırsat eşitliğidir.⁵¹ Keza buralarda Müslüman olamayanlarla Müslüman çocukların da birlikte eğitim gördüklerine dair rivayetler de vardır. İyas b. Muaviye (öl.122/740), çocukken bir gün küttapta, Hıristiyan çocukların Müslümanlarla alay ettiğini, ve Hıristiyan öğretmenlerinin huzurunda onlara verdiği cevap karşısında şaşırın öğretmenin, kendisine "sen şeytanın ta kendisisin" diye karşılık verdiğini anlatır.⁵² Bu ifadelerden de çok açık bir şekilde Müslüman çocuklar ile gayri Müslimlerin bir arada ders gördükleri anlaşılmaktadır.

Küttablar, İslam dünyasının hemen hemen her tarafında, hem okuma yazma ve basit aritmetik bilgiler, hem de dini bilgileri vermek suretiyle ilköğretim işlevini son dönemlere kadar sürdürmüşlerdir.

2. Evler

Resulullah (s.a.v.), peygamberliğinin ilk günlerinden itibaren Medine'de Ahzab Suresi'nin elli üçüncü ayetinin nüzulüne kadar, kendi evini adeta bir eğitim kurumu olarak kullanmıştır.⁵³ Keza yine Risaletinin ilk yıllarında yaklaşık üç yıl "Daru'l-Erkam" diye bilinen Erkam b. Ebi'l-Erkam'ın evini de aynı amaçla kullanmıştır.⁵⁴ Medine'deki bazı evler de

49 İbni Kesir, Ebu'l-Fida el-Hafız, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1985, c. 9, s. 231.

50 Ebubekr Ahmed b. Ali Hatib el-Bağdadî, *Tarihu'l-Bağdad*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, Ts., c. 1, s. 87.

51 Ümmü Seleme (r.a.): "Küttâb öğretmenine bana yün atmak için erkek çocukları gönder, hürleri gönderme" diye haber göndermesi, hür ve esir çocukların birlikte okuduklarını göstermektedir. Bkz: Buhârî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail, *Sahihu'l-Buhârî*, Mektebetu'l-İslâmî, İstanbul, Ts., Diyat, 27.

52 İbni Kesir, a.g.e., c. 9, s. 349.

53 Çelebi, a.g.e., s. 59.

54 Hakim, Ebu Abdillâh Muhammed b. Abdillâh, *Müstedrek alâ Sahihayn*, Tah: Mustafa Abdulkadir Ata, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1.Bsk., 1990, c. 3, s. 572; Taberânî, Ebu'l-Ka-

birer eğitim kurumu olarak kullanılmaya devam edilmiştir. Bunlardan en önemlisi, “Daru’l-Kurrâ” olarak tanınan Mahreme b. Nevfel’in evidir. Resulullah (s.a.v.), ilk öğretmen olarak Medine’ye gönderdiği Mus’ab b. Umeyr ile birlikte Abdullah b. Ümmi Mektum, bu eve gelerek İslam’ın esaslarını öğretmeye çalışmışlardır.⁵⁵ Mus’ab b. Umeyr, aynı zamanda Es’ad b. Ebi Zürrare’nin evini de öğretim için kullanmıştır.⁵⁶ Es’ad b. Ebi Zürrare’nin, hicretten dokuz ay sonra vefat ettiği bilindiğine göre,⁵⁷ bu evin uzun süreli bir hizmet görmediği açıktır.

Resulullah (s.a.v.)’in bizzat kendisi de Medine’de başta Ebu Eyyubi’l-Ensari olmak üzere, bekârların gelip kalmalarından dolayı “Bekârlar Evi” anlamına gelen “Daru’l-Uzzab”⁵⁸ diye bilinen Sa’d b. Heyseme’nin evini de hicret esnasında toplam dört gün eğitim ve öğretim amaçlı kullanmıştır.⁵⁹ Bu ev aynı zamanda “Menziletu’l-Ğuraba”⁶⁰ ve “Menzilu’l-Kur’ân”⁶¹ olarak da tanınırdı.

Resulullah (s.a.v.)’den sonraki dönemlerde de âlimlerin ve önemli şahsiyetlerin evleri birer ilim meclisi ve eğitim yuvası gibi hizmet görmüşlerdir. Mekke’nin etrafında çeşitli evler vardı, her Cuma günü çok sayıda insan oralarda toplanır, her evde bir oturak konulur, oraya oturmak suretiyle karşılıklı olarak şiirler ve şarkılar söylenirdi.⁶²

Bir iki örnek daha vermek gerekirse; Kur’ân, Kelam, Nahiv, Şiir ve Arap dilinde iyi bir âlim olan Harun b. Muhammed b. Harun (öl.335)’un evinde,

sım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu’cemu’l-Kebir*, Tah: Hamdi Abdulmacit es-Silfi, Daru İhyai’t-Turasi’l-Arabî, 2. Bsk., Beyrut, 1985, c. 1, s. 306; İbnu’l-Esir, İzzuddin Ebu’l-Hasan eş-Şeybani, *el-Kamil fi’t-Tarih*, Daru Sadr, Beyrut, 1979, c. 2, s. 67.

55 İbn Sa’d, Muhammed, *Tabakatu’l-Kübrâ*, Daru Sadr, Beyrut, Ts, c. 4, s. 205; Kettani, a.g.e., c. 1, s. 56.

56 Diyarbekri, Hüseyin b. Muhammed b. Hasan, *Tarihu’l-Hamis fi Ahvali Enfesi Nefis*, Müessesetu’ş-Şaban, Beyrut, Ts., c. 1, s. 317; Samhudi, Nuru’d-Din Ali b. Ahmed, *Vefâu’l-Vefâ bi Ahbari Darü’l-Mustafa*, Tah: Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Daru İhyai’t-Turasi’l-Arabî, 4. Bsk., Beyrut, 1984, c. 1, s. 225.

57 Hakim, Müstedrek, c. 3, s. 206; Taberani, *el-Mu’cemu’l-Kebir*, c. 1, s. 303.

58 Suheyli, Abdurrahman, *er-Ravdatu’l-Unufi Şerhi’s-Sireti’n-Nebevîyye li İbni Hişam*, Tah: Abdurrahman el-Vekil, Daru’l-Kutubi’l-Hadis, 1. Bsk., Kahire, 1967, c. 4, s. 175.

59 Taberani, *el-Mu’cemu’l-Kebir*, c. 6, s. 30; İbn Sa’d, a.g.e., c. 3, s. 623; İbnu’l-Esir, a.g.e., c. 2, s. 194.

60 Diyarbekri, a.g.e., c. 1, s. 336.

61 İbn Abdilberri, Ebu Ömer Yusuf b. Abdillan en-Nemeri, *el-İsti’ab fi Ma’rifeti’l-Ashab*, Tah: Ali Muhammed el-Becavi, Darul-Cebel, 1. Bsk., Beyrut, 1992, c. 3, s. 1328.

62 El-İsbehani, babası Türk olup Hz. Osman döneminde yaşamış ve Mekke’de ilk şarkı söyleyen ve Hişam b. Abdilmelik’in döneminde vefat eden Ebu Yahya Ubeydullah b. Surayc’ten söz ederken bu bilgileri aktarır. Bkz: Ebu’l-Ferec Ali b. Hüseyin el-İsbehani, *Kitabu’l-Ağani*, Cami’u Tasvibat ve Istidrakat, Beyrut, Ts., c. 1, s. 276.

her ilim ehlinden insanlar toplanır fikir teatisinde bulunurlardı. Harun b. Muhammed ölünceye kadar bu böyle devam etmiştir.⁶³ Keza Muhammed b. Ahmed Ebu Cafer es-Semnanî (öl.344/955) de evinde daima fıkıh ve kelamcılardan oluşan bir münazara kurar, çeşitli konularda tartışırlardı.

Muhadramundan biri olup Emevi ve Abbasi devletleri döneminde yaşamış ünlü şair Beşşar b. Berd'in evinde sabahları gerçekleştirdiği ve "Berdân" adını verdiği; akşamları gerçekleştirdiği ve "Rakık" ismini verdiği iki oturumu (meclisi) olurdu.⁶⁴ Berdan adındaki meclisine erkeklerin yanında kadınlar da katılırdı.⁶⁵ Beşşar, Basra'nın dış semtlerinin birinde ikâmet eden Kays Aylân adlı Arap kabilesini ziyaret eder, Kays'ı öven şiirler okur, onların kadınları da hoşlarına gittiği için Beşşar'ın şiirlerini yün eğirirlerken söylerlerdi.⁶⁶ Ünlü şairlerden Ata b. Rabbah'ın "Daru'l-Mu'allî" denilen bir evi olduğu ve bazı kimselerin buraya gelip ondan çeşitli konularla ilgili soru sordukları ve İbn Süreyc'in de zaman zaman buraya gelerek şarkılar söylediği rivayet edilmektedir.⁶⁷

İyi bir âlim ve şair olan Halid b. Yezid b. Muaviye (öl. 90/709)'nin Şam'da "Daru'l-Hicare" denilen evinde Tabî ilimler ile Kimya ilimleri öğrenilirdi.⁶⁸ Keza Me'mun'un da huzurunda münazaraları yaptırdığı bir ilim meclisi olduğu bilenen bir husustur.⁶⁹

Görüldüğü gibi, İslam Eğitim Tarihi'nde özellikle âlimlerin, şairlerin ve filozofların evleri ilim için tahsis edilmiş ve bu amaçla kullanılan evler de özel isimlerle tanınmış ve uzun yıllar medrese benzeri örgün eğitim kurumlarının ortaya çıkışına kadar adeta birer eğitim kurumu gibi işlev görmüşlerdir. Medreseler kuruluncaya kadar çoğu zaman fark edilemeyen ilmi gelişmelerin ve irfan sahibi bir toplumun ortaya çıkmasında en önemli amil budur.

B. Ortaya Çıkan Yeni Eğitim Kurumları

İslam Medeniyeti, geleneksel eğitim kurumlarının zamanla ihtiyaca cevap vermeyişi veya dinin muhtevasına uygun kurumların bulunmayışı

63 Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed b. Cevzi, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Umem ve'l-Muluk*, Tah: Muhammed Abdulkadir Ata, Mustafa Abdulkadir Ata, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992, c. 14, s. 63.

64 İsbahanî, a.g.e., c. 3, s. 169.

65 İsbahanî, a.g.e., c. 3, s. 237.

66 İsbahanî, a.g.e., c. 3, s. 206.

67 İsbahanî, a.g.e., c. 1, s. 278.

68 İbn Kesir, a.g.e., c. 9, s. 85.

69 İbn Cevzi, a.g.e., c. 10, s. 51.

sebebiyle pek çok eğitim kurumu ihdas etmiştir. Bunları şöyle sıralamak mümkündür.

1. Mescit ve Camiler

İslam, bir din olması hasebiyle merkeze ibadetleri alan bir eğitim anlayışı geliştirmiştir. Bu sebeple ibadetlerin ifa edildiği mescit ve camilerin inşası, ilk düşünülen faaliyetler olmuştur. Öyle ki, İslam Medeniyeti'nin cami merkezli bir medeniyet olduğunu bile söylemek mümkündür.

Resulullah (s.a.v.)'in evlerle birlikte camiler ve mescitlerde eğitim verdiği çok iyi bilinmektedir. Medine'de pek çok caminin yanında özellikle kendisinin kurduğu Mescid-i Nebevî'yi bir üniversite olarak eğitim için hizmete açtığı da bilinmektedir. Mescid-i Nebevî'de, erkeklerin yatılı kalıp ve bizzat Resulullah (s.a.v.) tarafından eğitim ve öğretim gördükleri Suffa ile birlikte, aynı mescitte bayanlara ait ve "Suffetu'n-Nisâ" diye bilinen yerde de bayanların eğitim gördüğünü de öğrenmiş bulunmaktayız.⁷⁰

Suffa'nın Resulullah (s.a.v.)'in vefatından sonra uzun bir zaman işlevini devam ettirdiğine dair rivayetlere rastlanmaktadır. Ebu Nasr el-Cuheynî (öl. 194/810) tarafından yapılan bir rivayette, kendisinin Suffe Ehli ile birlikteliğinden söz etmesi, hicri ikinci yüz yılın sonlarında bile Suffe'nin faaliyette olduğunu öğreniyoruz.⁷¹

Hz. Peygamber'in bu uygulaması İslam dünyasında eğitime yeni bir vechе kazandırmıştır. Bu tür ibadet mekânları, aynı zamanda birer öğretim kurumu olarak da algılanmıştır. Mescitlerde Resulullah (s.a.v.)'in sağlığından itibaren ibadetlerin yanı sıra çeşitli eğitim ve öğretim faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Bunları kısaca gözden geçirelim.

a) Mescitte Okuma Yazma Öğretimi

Bizzat Hz. Peygamber'in tâlimatıyla mescitte okuma yazma öğretimi yürüten öğretmenler vardır. Bunların başında Cahiliye dönemde iken Arap yazısını çok iyi bilen Abdullah b. Said b. As gelmektedir. Resulullah (s.a.v.), Abdullah'ı istektilere güzel yazı öğretmesi için bizzat kendisi tayin etmiştir.⁷² Abdullah b. Said'in Bedir Savaşı'nda şehit edildiği hatırla-

70 Konu ile ilgili geniş açıklama ve deliller için bkz: Gözütok, a.g.e., s. 137 vd.

71 İbn Cevzi, a.g.e., c. 10, s. 9, 10.

72 İbn Abdilber, a.g.e., c.3, s.920; İbnu'l-Esir, a.g.e., c. 3, s.158; Sehavi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, *Tarihu'l-Umem ve'l-Muluk*, Daru'l-Fikr. 1. Bsk., Beyrut, 1987, c. 1, s. 47; Kettani, a.g.e., c. 1. s. 48.

nırsa,⁷³ yaklaşık iki yıl bu görevi sürdürdüğü anlaşılır. Keza yine aynı dönemde Sahabenin önde gelenlerinden Ubade b. Samit de Suffe'de kalan erkeklere okuma yazma öğretmiştir.⁷⁴

Ancak, her zaman mescitlerde okuma yazma öğrenilmese bile, Kur'ân nüshalarının zaman zaman buralarda yazılarak çoğaltıldığı da vuku bulmuştur. İshak b. Murar Ebu Amr eş-Şeybanî (öl.210/835), Kufe'deki bir mescitte bu işi yaptıklarını bildirmektedir.⁷⁵

Küttablarda genellikle çocukların okuma ve yazma öğrenmelerinden dolayı, mescitte daha çok yetişkinlerin okuma ve yazmayı öğrendiklerini fark ediyoruz. Daha sonraki dönemlerde mescitlerde okuma ve yazmanın öğretilmesine dair kayıtlara rastlamayışımız, bu faaliyetin genellikle küt-tab ve mahalle mekteplerinde yapıldığına bir işaret olabilir.

b) Mescitte İlim Halkaları

Mescitlerde ilim halkalarının oluşmaya başlaması da yine Hz. Peygamber zamanında başlamaktadır; Hz. Peygamber'in sık sık camide etrafında halka şeklinde oturan Sahabeye ders verdiğini yapılan nakillerden anlıyoruz.⁷⁶ Rivayetlere göre Resulullah (s.a.v.)'in camiden ayrılmasından hemen sonra Abdullah b. Revaha, orada bulunanları çağırır, onlara tevhit ve ahiret ile ilgili konularda bilgi verirdi. Keza Cabir b. Abdillâh'ın da Mescid-i Nebevî'de bir ders halkası vardı ve orada ilim öğretirdi.⁷⁷

Bu dönemde başlayan bu gelenek çok uzun bir süre İslam dünyasında devam etmiştir. Müslümanların bulunduğu her yerde bu tür ilim tahsili yaygın olarak mevcuttu. Ebubekir b. Ebi Şeybe (öl.235/849) için Bağdat'ta Rufasa Camii'nde bir minber kurulmuştu ve buradan hadis rivayet ederdi. Ayrıca şehrin en büyük camisinde de İbn Saïd'in oturup ders verdiği direğin öbür tarafında yine kendisinin bir ders halkası vardı.⁷⁸ Şam'

73 İbn Abdilber, a.g.e., c. 3, s. 920; İbnü'l-Esir, a.g.e., c. 3, s. 158.

74 Ebu Davud, Süleyman b. Eş'as es-Sicistanî, *es-Sünen*, Tah: Kemal Yusuf el-Hut, Daru'l-Cinan, Beyrut, 1988, Buyu', 37; İbn Mace, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, *Sünen*, Tah: Muhammed Fuad Abdulbaki, Daru'l-Fikr, Beyrut, Ts., Ticaret, 8; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, 2. Bsk., Beyrut, 1993, c. 6, s. 430 (c.5, s. 315); Kettanî, a.g.e., c. 1, s. 48.

75 İbn Cevzî, a.g.e., c. 10, s. 219.

76 Taberanî, *el-Mu'cemu'l-Kebir*, c. 12, s. 168.

77 Kettanî, a.g.e., c. 2, s. 220, 221.

78 İbn Cevzî, a.g.e., c. 11, s. 230.

da camide ilk ders veren kişinin Hişam b. İsmail b. Hişam el-Mahzumî (öl.88/707)'nin olduğu bildirilmektedir.⁷⁹

Abdulaziz b. Abdillâh ed-Darikî (öl.375/985), Bağdat'ta Da'lec Mescidinde ders verirken, aynı zamanda şehrin en büyük camisinde de fetva ve tartışma için ders halkası vardı.⁸⁰ Abdullâh bi Selmeveyh er-Razî (öl.339/950), Mısır'da Kahire'deki Mescid-i Atik'te İmam Şafî'nin talebesi el-Müzenî'nin ders halkasına fıkıh eğitimi için devam ettiğini ifade etmektedir.⁸¹ Hasan b. Süfyan en-Nesevî (öl.303/915)'nin meclisinde ilim elde etmek ve hadis yazmak için değişik bölgelerden insanlar akın etmekteydiler.⁸² Humeydî (öl.219/834), Mısır'da Said b. Mansur'un ders halkasına Horasan ve Irak'tan öğrenciler gelip katıldığını, bize haber vermektedir.⁸³

Bu şekilde verilen dersler çoğu zaman büyük bir rağbet görürdü. İbn Cevzî, hicri on yedinci yılın olaylarından söz ederken, İbrahim b. İsmail et-Talhâ'nın babasından şunu rivayet ettiğini aktarır: "Kufe'deki Büyük Camide yüz fıkıh halkasını gördüm."⁸⁴ Bu da bir camide aynı konuda çok sayıda ders halkasının olabildiğini göstermektedir. Ünlü hadis hafızı olan ve Remle'de 292/905 yılında vefat eden ve Bezzâr diye bilenen Ahmed b. Amr b. Abdulhalık el-İtkî'nin hadis imlâ ettirdiği derslerinde yedi müstemli⁸⁵ bulunur, herkes yanındakilere yazdırırdı. Diğer kişiler ise ayakta ellerinde mürekkep hokkaları olduğu halde yazmaya çalışırlardı. Sonra geniş bir alana taşmaya başlayan bu yazım işinde, seyredenlerin dışında kırk bin mürekkep hokkası bulundurulduğu ifade edilmektedir.⁸⁶ Çoğu kez, talebeler önlerinde bulunan hokkalara göre sayılılardı, çünkü bunlar talebelerin en önemli ve vazgeçilmez malzemeleri idi.⁸⁷

Dinleyenlerin çokluğu sebebiyle dersin, bazen caminin dışına taşığı da olurdu. Mesela Bağdat'taki Rufasa Camii'nde ders veren Asım b. Ali b.

79 İbn Kesir, a.g.e., c. 9, s. 81.

80 İbn Cevzî, a.g.e., c. 14, s. 314.

81 İbn Cevzî, a.g.e., c. 14, s. 82.

82 İbn Cevzî, a.g.e., c. 8, s. 158.

83 Zehebî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lamî'n-Nübelâ*, Tah: Şu-ayb el-Arnaut, Müessesetu'r-Risale, 7. Bsk., Beyrut, 1990, c. 10, s. 617.

84 İbn Cevzî, a.g.e., c. 4, s. 221.

85 Hadis öğreten hocaya yardımcı olan kişi demektir. Hadis derslerine katılan öğrencilerin sayısının artması durumunda hocalar, yazdırdıklarını tekrarlayacak ve işitemeyecek kadar uzakta olanlara ulaştırarak yardımcıları bulundurlardı. Bkz: Makdisî, a.g.e., s. 310.

86 İbn Cevzî, a.g.e., c. 8, s. 34.

87 Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, İslam Rönesansı*, Çev: Salih Şaban, İnsan Yay., İstanbul, 2000, s. 214.

Asım el-Vasıtî (öl.221/836)'nin derslerine çok sayıda dinleyicinin katılması üzerine, insanlar caminin dışındaki hurmalık alana taşar, Asım b. Ali de dış tarafta otururdu. Çok kere kalabalıktan dolayı sesi duyulmaz, bazen bir sözü on dört kez tekrar ettiği halde yine de insanlara duyuramazdı.⁸⁸ Basra'da Amr b. Mezruk'un (öl.224/839) meclisi de çok kalabalık olduğu, buraya katılanların on bin kişiyi bulduğu rivayet edilir.⁸⁹

Bu şekilde derslere rağbetin artması üzerine camilerin eğitim ve öğretim işinde zamanla yetersiz kaldığı ve yeni eğitim kurumlarının kurulmasının zaruri olduğu fark edilmiş ve medreseler kurulmaya başlanmıştır. Bu konuya ileride değineceğiz.

c) Mescitte Şiir ve Edebiyat

Mescitte şiir ve edebiyat konularının işlenmesi de konular gibi Hz. Peygamber'den beri sürüp gelen bir gelenektir. Resulullah (s.a.v.)'in tâlimatıyla Mescid-i Nebevî'ye Hasan b. Sabit'in şiir okuması için bir kürsü konulduğu bildirilmektedir.⁹⁰ Hasan b. Sabit (öl.54/764) de, burada Müslümanlara moral veren şiirler okurdu.⁹¹

Rivayete göre, bir gün yine Mescid-i Nebevî'de Hasan b. Sabit şiir okurken Hz. Ömer içeri girer ve Hasan'ın kulağından tutarak bu işi hoş görmediğini ifade eder, Hasan'ın "Ben senden daha hayırlı birinin huzurunda bu mescitte şiir okudum, bana bir şey demezdi" diye karşılık vermesi üzerine, Hz. Ömer kendisini tasdik eder ve ses çıkarmaz.⁹² Bir defasında mescitte Sahabeden bazıları karşılıklı şiir okurlarken Abdullah b. Zübeyr (r.a.) içeri girer ve: "Resulullah (s.a.v.) şiiri haram kılmamış mıydı?" dediğinde, Sahabeden biri söz alarak: "Resulullah (s.a.v.) içinde kadınların ve (dünya) malından bahisler bulunan şiirleri nehiy etmiştir" diye cevap verir.⁹³

Şairler, genellikle ortaya koyacakları eserlerini camilerde halka sunarlardı, özel sipariş üzerine hazırlanan eserlerin de camilerde sunulması bir gelenek halini almıştı. Şair yere bağdaş kurar, dinleyiciler bir halka

88 İbn Cevzî, a.g.e., c. 11, s. 68.

89 Zehebî, a.g.e., c. 10, s. 419.

90 Taberanî, a.g.e., c. 4, s. 37.

91 Hakim, a.g.e., c. 3, s. 555; İbnu'l-Esir, a.g.e., c. 1, s. 482; Zehebî, a.g.e., c. 2, s. 513, 514. Bir rivayette de şunlar aktarılmaktadır: "Mescitte şiir söylemeyin ve ceza (hadleri) uygulamayın." Bkz: *Ahmed b. Hanbel*, c. 4, s. 456 (c. 3, s. 434); Hakim, a.g.e., c. 4, s. 419.

92 İsbahanî, a.g.e., c. 4, s. 144.

93 Taberanî, a.g.e., c. 22, s. 163.

şeklinde karşısında otururlardı. Bazen şairin en yakın arkadaşı, onun ile dinleyenler arasında aracılık yapmak amacıyla yakın bir yere otururdu.⁹⁴ Bu durum, mescitlerde sıkça görülen bir manzaraydı.

Meşhur Arap dil ve edebiyatı uzmanı Sibeveyh (öl.180/796), genellikle mescitte Arap grameri ve edebiyat ile ilgili dersler verirdi.⁹⁵ Ahmed b. Said el-Emevî, Muhtedî'nin Hilafeti (279/892- 288/900) döneminde Mescid-i Haram'da bir ders halkasında iken, edebiyatçıların başına toplandığını, edebiyat ve aruz ile meşgul olurlarken seslerinin çokça yükseldiğini bize anlatmaktadır.⁹⁶ İbn Cevzî, h.228 (843) yılındaki olaylardan bahsederken bize, şairlerin Bağdat'ta her Cuma günü şehrin en büyük camisinde toplandıklarını, karşılıklı şiirler okuduklarını, geçen cumadan bu yana şiir ile ilgili gelişmeleri birbirlerine aktardıklarını haber vermektedir.⁹⁷ Benzer şekilde Rufasa Camii'nde de geceleri şairler karşılıklı şiir okurlardı.⁹⁸ Bazen bununla yetinmeyip camide şarkı bile söyledikleri vaki olmuştur.⁹⁹

Camilerde şiir ve edebiyatın yanında tarih dersleri de işlenirdi. Benu Eşce'nin azadlı kölesi Ebu Hazm Süleyman b. Dinar (öl.141/756). Bağdat'ta şehrin en büyük camisinde sabahları ve ikindiden sonra tarihi kısımlar anlatırdı.¹⁰⁰ El-Museyyebî, meşhur tarihçi Vakidî (öl.207/822)'yi camide bir direğin yanında ders verirken gördüğünü, "ne öğretiyorsun?" diye sorduğunda, "el-Meğazi'den¹⁰¹ bir parça okutuyorum" diye cevap verdiğini bildirmektedir.¹⁰²

Görüldüğü gibi, Müslümanların camileri yalnızca bir ibadet yeri olarak değil, dini konuların öğretiminden, edebiyata, şiirden tarihe ve hatta müziğe kadar çok değişik konuların işlendiği gerçek bir eğitim kurumu olarak kullandıkları görülmektedir.

2. Medreseler

Cami ve mescitlerde yapılan eğitim ve öğretimin yukarıda da aktardığımız gibi zamanla çok sayıda öğrenci tarafından takip edilmesi, cami-

94 Jonathan M. Bloom, *Kâğıda İşlenen Uygarlık, Kâğıdın Tarihi ve İslam Dünyasına Etkisi*, Çev: Zülal Kılıç, Kitabyayinevi Yay., İstanbul, 2003, s. 160.

95 İbn Cevzî, a.g.e., c. 9, s. 54.

96 İbn Cevzî, a.g.e., c. 12, s. 120.

97 İbn Cevzî, a.g.e., c. 11, s. 131.

98 İsbehanî, a.g.e., c. 3, s. 179.

99 İsbehanî, a.g.e., c. 1, s. 286.

100 İbn Cevzî, a.g.e., c. 8, s. 32.

101 El-Meğazi, Vakidî'nin en meşhur eseridir.

102 Zehebî, a.g.e., c. 9, s. 460.

lerin yetersiz kalmasına ve cami dışına taşmasına sebep olmuştur. Keza bir cami içerisinde birden fazla ders halkasının bulunması, rahat ders dinleme imkânını ortadan kaldırıyordu. Buna camide ibadet edenlere verilen rahatsızlık da eklenince, camilerin dışında öğretim yapmanın gerekliliği kendiliğinden hissedilmeye başlandı.

Medreselere öncülük eden kurumlar açısından farklı şeyler söylenebile, kanaatimizce bu kurumlara Mescid-i Nebevî’de bulunan “Suffa” öncülük etmiştir. Zira mescit ibadet yeri olarak kullanılırken, aynı zamanda eğitim ve öğretim amaçlı da kullanılmaktaydı. Suffa ise, ders görenlerin gece kaldıkları bir nevi yatakhane idi. Daha sonraki dönemlerde mescitler, eğitim ve öğretim hizmetinin de ihtiva eden fonksiyonlarını devam ettirdiler. Bu arada mescitlerde ders gören öğrencilerin barınma meselesi de mescitlere yakın inşa edilen hanlarla gideriliyordu. Bir müddet sonra bu han ve mescit yapıları birleştirilerek medreseler ortaya çıkmıştır.¹⁰³

İslam Dünyasında şimdikiye kadar ilk kurulan medrese olarak bilenen ve Selçuklu Veziri Nizamü’l-Mülk’un 458 yılında inşaatına başlayıp 459/1066 yılında bitirdiği Nizamiyye Medresesi’nin gerçekte bu alanda ilk olmadığı artık bilinmektedir. Bu medrese ile birlikte yine Bağdat’ta Ebu Hanife Medresesi de yakın tarihlerde kurulmuştu. Makrizî, Nizamiyye Medresesi’nin ilk defa maaşlı öğretmenlerin ders verdikleri ve atandıkları medrese olması açısından öncüdür, ancak ilk medrese olmadığını bildirmektedir. Makrizî, çok daha önce ilk olarak Nisabur’da medrese kurulduğunu bildirir ve şu dört medresenin adlarını sayar: Beyhakiyye Medresesi, Nizabur Valisi Emir Nasr b. Sebüktekin’in kurduğu medrese, Sultan’ın kardeşi Mahmud b. Sebüktekin’in medresesi ve Saiduyye Medresesi.¹⁰⁴

Ancak Müslümanların Nizamiyye Medresesi’nden yaklaşık 165 yıl önce Maverunnehr civarında medreselerin kurulduğunu tespit edebiliyoruz. İsmail b. Ahmed b. Esed b. Saman (öl.295/907), Buhara’da vakıflarla da desteklenen bir medrese kurmuş ve yanına bir de kütüphane eklemiştir. Buhara’da “Bekar” mahallesinde bulunan ve 320/932 yılında yanan Fareck Medresesi’nin varlığından da haberdarız. Keza Buhara’da

103 George Makdisî, *Orta Çağ’da Yüksek Öğretim*, Çev: Ali Hakan Çavuşoğlu, Hasan Tuncay Başoğlu, Gelenek Yay., İstanbul, 2004, s. 17, 72.

104 Takyuddin Ebu Abbas Ahmed b. Ali b. Abdilkadir el-Makrizî, *el-Mevaiız ve’l-İ’tibar bi Zikri’l-Hitat ve’l-Asar*, Tah: Halil Mansur, Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, 1998, c. 4, s. 199.

348/959 yılından önce mevcut olan Kular Tekin Medresesi'ni de biliyoruz. Bu medreseyi, Emir Kadir Han Cebrail b. Ömer'in kurduğu bilgisine de sahibiz.¹⁰⁵

Dolayısıyla Nizamiyye Medresesinden yaklaşık bir buçuk asır evvel Buhara dolaylarında medreselerin varlığı ortaya çıkmış bulunmaktadır. Medreselerin İslam'ın yayıldığı ilk merkezlerde değil de bu uzak bölgelerde ilk defa ortaya çıkışının sebepleri hala bilinmese de, zamanla bütün İslam dünyasına yayıldığını müşahade ediyoruz. Naci Ma'ruf, Nizamiyye Medresesi'nde önce kurulmuş otuz üç adet medreseyi detaylı olarak tanıtmaktadır.¹⁰⁶

Çok geçmeden İslam aleminin ilim merkezlerinde medreseler inşa edilmeye başlanmıştır. Mısır bölgesinde ilk kurulan medrese İskenderiye'de 532/1137 yılında inşa edilen Avfiyye Medresesi'dir. İkincisi yine İskenderiye'de 544/1149 yılında kurulan Selefiyye Medresesi ya da diğer adıyla Hafiziyye Medresesi'dir. Hicaz bölgesinde ise ilk medrese Mekke'de 579/1183 yılında Hanefilerin eğitim yaptıkları Zencebilî Medresesi'dir.¹⁰⁷

İslam dünyasının değişik bölgelerinde ilk defa medreselerin ortaya çıkışını şöyle sıralayabiliriz:

1. Horasan Bölgesinde Maverannehir'de Fareck Medresesi 295/907 yılından önce

2. Irak'ta Nizamiyye Medresesi 457/1064

3. Şam'da 491/1097

4. Mısır'da: Avfiyye Medresesi 532/1137

5. Hicaz'da: Zencebilî Medresesi 579/1183

6. Tunus'ta : Şemmaiyye Medresesi 647/1249

7. Mağrib'te : Sultan Yakub Medresesi 675/1286

8. Endülüs'te: Gırnata'daki Yusuf Medresesi 750/1349¹⁰⁸

Medreselerin çoğunluğu fikhî mezheplerin esaslarını öğretmek üzere kurulmuşlardır. Bunların çoğunluğunu Şafiî ve Hanefî mezheplerini öğreten medreselerdir. Hicri 927 yılında vefat eden Nu'aymî, Şafiî Mezhebine ait 63, Hanefî Mezhebine ait 52, Maliki Mezhebine ait 4, Hanbeli

105 Naci Ma'ruf, *Medarisu Kable'n-Nizamiyye*, Matbaatu'l-Mecme'i'l-İlmiyyi'l-Irakî, Bağdat, 1973, s. 8.

106 Naci Ma'ruf, a.g.e., s. 3 vd.

107 Naci Ma'ruf, a.g.e., s. 12, 13.

108 Naci Ma'ruf, a.g.e., s. 13, 14.

Mezhebine ait 11 ve yalnızca Tıp eğitimi veren 4 adet ve toplam 133 medreseyi tanınmaktadır.¹⁰⁹ Keza Hicri 845 yılında vefat eden Makrizî ise, "Hitat" adlı eserinde yalnızca Mısır'da bulunan 75 tane medreseyi tanıtmaktadır.¹¹⁰

Medreseler; âlimler, tüccarlar, devlet adamları ve hayırsever zenginler tarafından kurulmuşlardır. Hemen hemen hepsi kurulan vakıflarca da finanse edilmişlerdir. Devleti idare edenlerin bu medreselerden mezun olan kimseleri devlet hizmetinde istihdam etmeleri ve yine bizzat yöneticilerin medrese kurmak için gayret sarf etmeleri, bunların gelişmelerine ve hızla yayılmalarına vesile olmuştur.

Medreselerde genellikle fıkıhî eğitim verildiği gibi, içinde dört mezhebin fıkıh eğitiminin yanında, Daru'l-Kur'ân, Daru'l-Hadis ve Tıp okullarının bulunduğu teşekküllü medreseler de mevcuttur. Bağdat'ta 623/1227 yılında kurulan Mustansiriyye Medresesi bunlardan biridir.¹¹¹

3. Daru'l-Kur'ân ve Daru'l-Hadisler

Medreselerin ortaya çıkışından bir süre sonra, yalnızca Kur'ân'ın veya Hadis öğretimine tahsis edilen Daru'l-Kur'ân ve Daru'l-Hadis'lerin ortaya çıktığını görüyoruz. İlginç olan şu ki, bu tür müesseselerin de yine Nisabur dolaylarında kurulmuş olmasıdır. Bazen kurulan medrese hem Kur'ân ve hem de Hadis öğretimine tahsis edilmiş de olabilir.

İlk kurulan Daru'l-Hadisler, Hicri dördüncü asrın başlarında Nisabur'da kurulan Daru'l-Hadisi'l-Bestamiyye ve Daru's-Sünneti's-Sebğiiyye'dir. İki asrı aşkın bir süre sonra Şam'da Daru'l-Hadisi'n-Nuriyye'nin kurulduğunu müşahede ediyoruz. İlk kurulan Daru'l-Hadis'ten yaklaşık üç asır sonra Kahire'de Daru'l-Hadisi'l-Kâmiliiyye inşa edilmiştir.¹¹²

Öğrencilerin içinde Kur'ân öğrendikleri ve Kur'ân'ı ezberledikleri ve tilavet ettikleri ilk Dar'ul-Kur'ân hicri dördüncü asrın sonu ve beşinci asrın başlarında kurulan Şam'daki Daru'l-Kur'ânî'r-Reşaiyye'dir. İkincisi, hicri yedinci asırda kurulan Medresetu'l-Vecihiyye'dir. Yine aynı dönemde kurulan bir başka Daru'l-Kur'ân ise Medrestu'l-Amriyye'dir. Her ne kadar

109 Abdulkadir b. Muhammed en-Nu'aymî, *ed-Daris fi Tarihi'l-Medaris*, Tah: Caferu'l-Hasenî, Mektebetu's-Sekafeti'd-Diniyye, 1988, c. 1 ve c. 2.

110 Makrizî, a.g.e., c. 4. s. 200-266.

111 Hisham Nashabe, *Muslim Educational Institutions*, Librairie Du Liban, Beirut, 1989, p. 41.

112 Abdulkadir b. Muhammed en-Nu'aymî, *Duru'l-Kur'ân fi Dimaşk*, Tah: Salihuddin el-Müneccid 3. Bsk., Daru'l-Kutubi'l-Cedid, Beyrut, 1982, s. 9.

Nu'aymî, bu medreseyi fıkıh öğreten medreseler arasında sayarsa da,¹¹³ gerçekte bu medresede Daru'l-Kur'ân olarak da faaliyetini sürdürüyordu.¹¹⁴

Nu'aymî, yalnızca Şam'da kurulan sekiz adet Daru'l-Kur'ân, iki adet Daru'l-Hadis ve iki adet hem Daru'l-Kur'ân ve hem de Daru'l-Hadis olarak faaliyet gösteren medrese tanıtılmaktadır. Buralar da diğer medreseler gibi çeşitli vakıf ve gelirlerle desteklenmeye çalışılmıştır.

Daru'l-Kur'ân ve Daru'l-Hadislerin, fıkıh öğretimi yapan medreseler kadar yayılma imkânını hiçbir zaman bulamamışlardır. Bunun en önemli sebepleri, burada mezun olanlara bürokraside yer verilmemesi ve devlet yönetiminde bulunanların bu tür medreseler kurmaya yanaşmamalarıdır. Bundan dolayı yalnızca Kur'ân ve Hadis öğretimine tahsis edilmiş medreselerin sayısı İslam Dünyasında daima sınırlı olmuştur.

4. Daru'l-İlimler ve Kütüphaneler

Müslümanlar, ellerinde düşürmedikleri bir kitaba sahiptirler: Kur'ân. Kur'ân gibi bir kitabi dine inanan Müslümanların kitaba ve yazıya kayıtsız kalmalar beklenemezdi. Nitekim Hz. Peygamber döneminden itibaren başta Kur'ân olmak üzere Hadislerin de yazıldığını biliyoruz. Bu dönemde bazı sahabelerin kendilerine ait küçük kitapçıkları olduğu da bilinmektedir. Hz. Ali'nin içerisinde bazı fikhî hükümlerin yazılı bulunduğu "Sahifetu's-Sadika" adını verdiği bir kitapçığı vardı.¹¹⁵ Böylece kitap yazma alışkanlığı Müslümanlar arasında yavaş yavaş yaygınlaşmaya başladı.

Bazı âlimlerin bir müddet sonra İslami ilimlerde sayıları yüzleri geçen ciltler halinde kitaplar yazdıklarına şahit oluyoruz. Bunlardan biri Ali

113 Nu'aymî, ed-Daris, c. 2, s. 100.

114 Nu'aymî, Duru'l-Kur'ân, s. 9.

115 *Buharî*, İlim, 39, *Fedailu'l-Medine*, 1, *Cihad*, 171, *Cizye*, 10; *Müslim*, Edahi, 8; *Ebu Davud*, Menasik, 99; *Tirmizî*, Ebu İsa Muhammed b. İsa, *Sünenü't-Tirmizî*, Tah: Ahmed Muhammed Şakir, Daru't-Turasî'l-İlmiyye, Beyrut, Ts., *Diyat*, 16; *Ahmed b. Hanbel*, c.1, s.100; *Hakim, Müstedrek*, c. 4, s.169. Ebu Cuheyne'nin sorması üzerine, Hz. Ali'nin veridiği cevaptan, bu "sahife"nin içeriği; adam öldürme, diyet ve fidye ile ilgili hükümleri bildiren hadisleri ihtiva ettiğini öğreniyoruz. Bkz: Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, Çev: Salih Tuğ, İrfan Yay., 5. Bsk., İstanbul, 1993, c. 2, s. 713. Müslim'deki rivayette, bu sahifedeki bilgiler: "Allah'tan başkasının adına (kurban) kesene, sınırtasını değiştirene, anne ve babaya lanet edene ve caniyi saklayana Allah lanet eder" şeklindedir. Ayrıca Bkz: *Buharî*, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail, *Edebu'l-Müfred*, Tah: M. Fuad Abdulbaki, Daru'l-Beşairi'l-İslâmiyye, 3. Bsk., Beyrut, 1989, s. 20; *Bağdadî*, Ebu Bekir Ahmed b. Ali, *er-Rihle fi Talebi'l-Hadis*, Tah: Nuruddin Ata, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Bsk., Beyrut, 1975, s. 130.

b. Hemşaz b. Sehteviyye b. Nasr (öl.338/949)'dir. Hadis alanında çokça hadisi ezber bilen bu zat, "Müsnedü'l-Kebir" adında 400 ciltlik bir hadis kitabı yazmıştır. Yine "el-Envar" adlı 260 ciltlik bir kitabı ile 230 ciltlik "Tefsir" adlı bir çalışması mevcuttur.¹¹⁶

Aslında kitapların çoğalmasının temelinde İslam dünyasında kâğıdın kullanılmaya başlanması yatmaktadır. Jonathan bu konuda şunları söyler: "Müslüman devlet memurlarını kâğıdı benimsemeye zorlayan bürokratik gereksinimler olabilir, ama İslam ülkelerinde kâğıdın varlığı ayrıca bu ülkelerde, Avrupa'nın hiçbir yöresinde 15. yüzyılda hareketli hurufatla baskı icad edilinceye kadar görülmeyen parlaklıkta bir kitap ve yazılı kültür patlamasını teşvik etmiştir. İslam ülkelerinde matbaa olmamasına rağmen, buralarda yazılı bilgilerin yaygınlaşması, 10. yüzyılda büyük ölçekli baskının gelişmesinden sonra Çin'de yazılı kültürün yaygınlaşmasıyla karşılaştırılabilecek düzeydeydi; hatta belki onu aşmıştı. Çin kitapları matbaa olduğu zaman bile birkaç yüz adet gibi görece az sayıda basılıyorlardı; Müslümanlar bilgi iletimi için geliştirdikleri eşsiz sistem sayesinde büyük sayılara kolayca ulaşabiliyorlardı. Bu kültürler arasındaki gerçek fark teknolojiye değil, onların kitaplara, kitap bilgisine yaklaşımlarında ve sonunda yazıya ve yazılı şeylere biçtikleri farklı rollerde yatmaktadır."¹¹⁷

Kitapların çoğalmasıyla birlikte âlimlerin evleri de kendiliğinden kitapların toplandığı yerler haline geldi. Bağdat'ta kâğıt ve kitap satıcıların sokağı "Suku'l-Varrakîn"deki (Kırtasiye pazarı) dükkânlar adeta özel araştırma kütüphaneleri gibi çalışırlardı. Meşhur âlim Cahız, stoklarındaki kitapları okumak için dükkânları bir günlüğüne kiralardı.¹¹⁸ Döneminde Kur'ân, fıkıh ve nahiv ilminde önde gelen şahsiyetlerden biri olan Ebu Amr b. A'lâ (öl. 115/733), bir ev dolusu kitaba sahipti ve sonradan bu evi yanmıştır.¹¹⁹ Keza Muhammed b. Yahya b. Abdillâh (öl.336/947)'in büyüğe bir evi vardı ve bu ev tıka basa kitap doluydu.¹²⁰

Sahib (öl.384/994), Sâ mânî Emîrinden gelen vezirlik teklifini kitaplarını taşıma güçlüğüne gerekçe göstererek reddetmiştir. Sadece dini konulara ait 400 deve yükü kadar kitabının bulunduğu söylenir. Kütüpha-

116 İbn Cevzî, a.g.e., c. 14, s. 76.

117 Jonathan, a.g.e., s. 130, 131.

118 Jonathan, a.g.e., s. 163.

119 İbn Kesir, a.g.e., c. 10, s. 115.

120 İbn Cevzî, a.g.e., c. 14, s. 68.

nesinin katalogu, on ciltlikti. Kütüphane, Firdevsî'yi ve Birunî'yi de himaye eden Gazneli Mahmud'un hükümrânlığı sırasında yakılmıştır.¹²¹

İslam tarihine göz atıldığında bu tür misalleri çoğaltmak mümkündür. Çoğu camilerin yanında kütüphaneleri de bulunurdu. Zira camilere kitapları miras bırakmak İslam Dünyasında bir gelenek halini almıştı. Bu şekil kitapların toplandığı kütüphaneler, çok değişik isimlerle anıla gelmiştir. Daru'l-Kütüb, Hizanetu'l-Kütüb, Beytü'l-Kütüb, Beytü'l-Hikme, Hizanetu'l-Hikme, Daru'l-İlim vs.. bu isimlerden bazılarıdır. Makdisî'ye göre, İslam Dünyasında medreselerde yabancı ilimlere yer verilmediğinden, genellikle yabancı ilimlere yer veren mekânlar olması hasebiyle böyle değişik isimlerle anılmıştır.¹²²

Âlimlerin ve camilerin kütüphanelerinin yanında, Saraylarda da özel kütüphaneler bulunurdu. Mesela Bağdat'taki Halifelik Kütüphanesi, hekimler ve gök bilimciler için bir referans merkezi olmuş ve Harun Reşid, Mansur'a Bağdat'ı kurmasında yardımcı olmuş olan İranlı müneccimin oğlu el-Fadl b. Nevbaht'ı kütüphaneci ve Farsça çevirmen olarak atamıştı.¹²³ Kitabı Mansur döneminde başlayan ilginin artmasıyla başlayan kütüphane kurma düşüncesi, Harun Reşid ve Me'mun tarafından geliştirilerek meşhur "Beytü'l-Hikme"nin kurulmasını sağlamıştır. Temelini kütüphanenin oluşturduğu bu binanın, mütercimlerin çalıştığı, ilim adamlarının birlikte çalıştığı, mücellitlerin bulunduğu bir yapı olarak karşımıza çıktığını görüyoruz. Me'mun'un buraya bir de rasathane eklediği de bilinmektedir.¹²⁴

Ancak İslam âleminde çok meşhur olan bu Beytü'l-Hikme'den daha önce Daru'l-İlimlerin kurulduğu bir gerçektir. Zirikli'nin bildirdiğine göre, Kayrevan'da Emir İsmail b. Ahmed b. Ağleb tarafından bir Beytü'l-Hikme kurulmuş ve er-Riyadî diye bilinen İbrahim b. Ahmed eş-Şeybanî (öl.223-298/838-910) buranın yöneticisi olarak atanmıştır.¹²⁵ Musul eşrafından olan şair ve âlim İbn Hemdan (öl.323/935), burada her sahadan kitap ihtiva eden bir kütüphane ile birlikte "Daru'l-İlim" yaptırıp vakfetmiştir.¹²⁶ Keza Kahire'de Hakim Biemrillah tarafından 395/1005 yılında Daru'l-İli-

121 Mez, a.g.e., s. 211.

122 Makdisî, a.g.e., s. 48.

123 Jonathan, a.g.e., s. 164.

124 Mustafa Demirci, *Beytü'l-Hikme*, İnsan Yay., İstanbul, 1996, s. 71 vd.

125 Hayrettin Zirikli, *A'lam Kamusu Teracim*, Daru'l-İlim li'l-Melayîn, Beyrut, 1984, c. 1, s. 28.

126 Mez, a.g.e., s. 212.

mi'l-Cedid kurulmuş, buraya çeşitli bölgelerden Nahiv, Lugat, Tıp ile ilgili eserleri toplanmış, eşine rastlanmayan bir kütüphane meydana getirilmiştir.¹²⁷

Bu şekil özel olarak kurulan kütüphanelerle birlikte, medreselerin bünyesinde de kütüphanelerin bulunması, Müslümanların kitaba ve bilgiye verdiği önemi anlatmaktadır. Bu konuda İslam Dünyasının Batı ile mukayesesini Jonathan şöyle yapmaktadır: "Batılı kaynaklar genellikle İslam kütüphaneleri için verilen olağanüstü kitap sayılarını "şarklı" bir abartma örneği olarak görüp, dikkate almazlar, ama İskenderiye'deki antik kütüphanenin 100 bin- 700 bin kitap içerdiğini kabul ederler. Bütün kaynaklar orta çağ Hıristiyan dünyasında kütüphanelerin tümünün küçük olduğunda birleşirler."¹²⁸ Bir karşılaştırma yapmak gerekirse, bu dönemlerde Konstanz'daki Katedral'in kütüphanesinde 11. asırda 356 cilt, Benediktören Manastırı'nda 1032 senesinde yüzden biraz fazla ve Bamberg Katedrali'nin kütüphanesinde 1130 senesinde ancak 96 kitap bulunuyordu.¹²⁹

381/991 yılında Bahaüddin Devle'nin İranlı Veziri Sabur b. Erdeşir tarafında kurulan Daru'l-İlim'de çeşitli bilimsel konulara ait 10 binin üzerinde kitap bulunması,¹³⁰ İslam dünyasının kitapla iç içe bir medeniyeti temsil ettiğini ifade etmektedir.

5. Hastaneler

İslam dünyası, hemen yakınlarındaki meşhur Cündişapur'daki hastanenin varlığından haberdardı. Bununla birlikte, tek odalı da olsa hastalara bakılan ve Daru'ş-Şifa denilen bir nevi küçük klinik veya revir tipi evler Hz. Peygamber döneminde de mevcuttu. Resulullah (s.a.v.), Daru'ş-Şifâ denilen bir yerde namaz kıldığına dair bilgilere rastlıyoruz.¹³¹

İslam Dünyasında hastanelere "Bimaristan" veya "Maristan" denilmiştir. Bu anlamda ilk hastaneyi 88/706 yılında Şam'da Velid b. Abdilemik kurmuştur. Doktorları buraya toplamış ve hastalara ödenek ayırmıştır.¹³² İslam Dünyasında en önemli hastanelerden biri, Şam'da Nurettin

127 Markizî, a.g.e., c. 2, s. 379.

128 Jonathan, a.g.e., s. 162.

129 Mez, a.g.e., s. 209.

130 Jonathan, a.g.e., s. 166.

131 Samhudî, a.g.e., c. 3, s. 880.

132 Markizî, a.g.e., c. 4, s. 267.

Zengi tarafından 553/1158 yılında yapılmıştır. Bağdat'ta el-Mansur 149/766 yılında Cündişapur hastanesinin başhekimi Curcis ibn Bahtışu kurduğu hastaneye atadı. Halife Muktedir, 306/918 yılında Bağdat'ın doğu yakasında es-Seyyide, Batı yakasında ise el-Mustadir hastanesini kurdu. Bağdat'ta Adudiddevle (338-372/949-982) tarafından kurulan Aduviyye Hastane'sinde 25 doktor çalışmaktaydı.¹³³ Çok sayıda tıp ile ilgili eserleri tercüme eden İbrahim b. Bukkes (öl.360/971), bu hastanede tıp dersleri veriyordu.¹³⁴

Hastanelerde, çeşitli hastalıklara yakalanmış hastalara bakılmasının yanında, Hastanelerde derslikler ve kütüphanelerin bulunmasından dolayı, öğrencilere tıp dersleri de verilirdi. 258/872 yılında Kahire'de Tolunoğulları'nın kurduğu hastanede 100 bin, Bağdat'taki Mustansiriyye Hastanesi'nde 80 bin kitap bulunduğu ifade edilmektedir.¹³⁵

İslam Dünyasında hastaneler iki çeşitti: Yerleşik ve Seyyah Hastaneler. Yerleşik hastanelerin benzeri bir hizmet verem Seyyar Hastaneler, hayvanlarla bir yerden başka bir yere taşınırdı.¹³⁶ Seyyar hastaneler, genellikle sabit hastanelerin bulunmadığı yerlere gider ve oradaki hastaları tedavi ederdi. Askerler ve tutukdular için de özel hastaneler kurulmuştur.¹³⁷

6. Tekke, Zaviye ve Hankahlar

Bu kurumlar genellikle mutasavvıfların kaldıkları ve eğitim gördükleri yerlerdir. Makrizî, hankahların ortaya çıkışından söz ederken, bunların hicri dördüncü yüz yılın başlarında ortaya çıktığını ifade eder.¹³⁸ Ancak bu kurumların teşekkülünden evvel, bazı evlerin aynı maksatla sûfilerin ibadet ve eğitimlerine tahsis edildiklerine rastlamaktayız. Yine Makrizî'ye göre, ilk defa Zeyd b. Savhan b. Sabra, Basra halkından kendilerini ibadete verenlerin barınmaları, yeme, içme ve toplanmaları için bir ev inşa etmiştir. Zamanın Basra Valisi Abdullah b. Amr, bu durumu Hz. Ömer'e rapor etmiş ve Hz. Ömer de bunlara müsamaha gösterilmesini tavsiye etmiştir.¹³⁹

133 Ezzat Abouleish, M.D., *Contributions of Islam to Medicine*, /<http://islam-usa.com/im3.html>

134 Zirikli, a.g.e., c. 1, s. 34.

135 İbrahim b. Sayed, *Islamic Medicin*, <http://islam-usa.com/im4.html>

136 İbrahim b. Sayed, *Islamic Medicin*.

137 Horace Mann, *Medicine and Health*, <http://sfusd.k12.ca.us/schwww/sch618/medicine/hospitals.html>

138 Makrizî, a.g.e., c. 4, s. 280.

139 Makrizî, a.g.e., c. 4, s. 281, 282.

Bazı kaynaklar İslam Tarihinde ilk Tekkenin Sufi lakabını ilk defa kullanan Ebu Haşim tarafından ve bunun, sufilerin hallerini görüp beğenen bir Hıristiyan emirinin yardımıyla Suriye'nin Remle kentinde kurulduğunu haber vermektedirler.¹⁴⁰

Daha sonra bu kurumlar hızla genişerek İslam Dünyasının her tarafına yayılmış ve günümüze kadar varlıklarını devam ettirmeyi başarmışlardır.

Değerlendirme

Görüldüğü gibi Müslümanlar, ilme sahip olmak, bilgiye ulaşmak ve paylaşmak için İslam'dan önce var olan bazı kurumları devam ettirmiş, zamanla bu kurumların ihtiyaca cevap vermemesi karşısında, kendi inanç dünyalarına uygun yeni kurumlar ihdas etmiş ve kurumlar sayesinde bütün Dünyanın kendisinden istifade ettiği İslam medeniyetini kurmuşlardır. Bu kurumlardan bazıları zamanla tarihe mal olmuşlar, ama bir kısmı da zamanla değişerek ve genişerek günümüze kadar ulaşmışlardır.

İslam dünyasının tarihte önemli bir yeri olan İslam Medeniyetinin inşasında eğitim kurumlarının en önemli dinamik olduğu bir gerçektir. Yakın coğrafyada mevcut olan eğitim kurumlarının muhtevasından istifade eden İslam dünyası, zamanla kendi kültürüne has eğitim kurumları geliştirmeyi başarmıştır. Bunların merkezinde iki önemli kurum oturmuştur: Cami ve medreseler. Diğer kurumlar zamanla mescitlerin yanında veya ona bağlı olarak bağımsız bir kurum olarak ortaya çıkmışlardır.

İslam dünyasında en önemli eğitim kurumları mescidi esas alarak İslam'ın kurulduğu merkezler olan Mekke ve Medine'den çevreye doğru genişleme göstermelerine rağmen, medreseler merkezin çok uzaklarında Maverunnehr civarında ortaya çıkmaları enteresan bir gelişmedir. Keza Daru'l-Kur'an ve Daru'l-Hadislerin de bu bölgede ilk defa kurulmuş olmaları ilginç bir gelişmedir. Bu kurumların; neden merkezden değil de uzak bir bölgede ortaya çıktıkları incelenmesi gereken bir konudur.

Müslümanlar, dini bilgilere özel bir ihtimam gösterdikleri için özellikle dinin icra edildiği yerlerde bu tür bilgilerin öğrenilmesini tercih etmişlerdir. Dini olmayan bilgilere de bigane kalmayan Müslümanlar, bu tür bilgiler için de kütüphane merkezli ilim merkezleri inşa etmişlerdir. Böylece İslam dünyasında dini esas alan bilgiler ile felsefe kaynaklı bilgilerle birlikte müspet ilimler yan yana öğretilmiştir.

140 Molla Cami, *Nefahatu'l-Üns min Hadarati'l-Kuds*, Terc: Kâmil Candoğan, Sefer Malak, Bedir Yay., İstanbul, 1971, s. 97; Reynold Nicholson, *Fi't-Tasavvufi'l-İslam ve Tarihiih*, Arapça'ya Terc: Ebu'l-Alâ el-Afifi, Kahire, 1947, s. 3.